

УДК 821.222.1'02-1.09:123.21

МОТИВ ФАТАЛІЗМУ В КЛАСИЧНІЙ ПЕРСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ (на матеріалі творів Фірдоусі та Омара Хайяма)

Марта СТЕЛЬМАХ

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра сходознавства імені професора Ярослава Дашкевича,
вул. Університетська, 1, ауд. 239, Львів, Україна, 79001,
тел.: (+38032) 239 47 04, e-mail: stelmarta121@yahoo.com*

Проаналізовано фаталізм як провідний мотив перської класичної літератури. Доведено, що доля визначається як уявлення про контрольованості подій якоюсь зовнішньою силою (Богом). За матеріалами рубаї Омара Хайяма та «Шах-наме» Фірдоусі визначено способи реалізації цього мотиву.

Фатум відіграє панівну роль у Шах-наме Фірдоусі. Життєвий шлях епічних героїв, їхні сварки й конфлікти неодноразово описано як частину неминучої й усталеної схеми подій, що визначає їхнє майбутнє. Омар Хайям у своїх рубаї, докладно описуючи картину абсолютно детермінованого існування, постійно підкреслює безглуздість і жорстокість такого порядку.

Ключові слова: фаталізм, доля, час, мотив, Бог. **DOI:**

<http://dx.doi.org/10.30970/vpl.2023.7375.085091>

Постановка проблеми. Одним із найбільш виразних мотивів усієї людської культури є мотив долі і приречення. Фатум є предметом постійної зацікавленості науковців різних галузей: філософів, психологів, літературознавців, лінгвістів. Вивчення цього поняття в літературознавстві має свою специфіку. Оскільки кожен художній твір утворює повноцінну художню систему, цілий художній світ, то поняття «фатум» у цьому світі неминуче відіграє свою роль. У цій праці ми розглянемо відображення категорії долі у перській класичній літературі. Джерелами роботи стали рубаї Омара Хайяма та Абуль-Касима Фірдоусі [6; 7]. **Мета дослідження** – з'ясувати роль і місце мотиву фаталізму у творчості Хайяма та Фірдоусі, висвітлити особливості представлення цієї категорії.

Актуальність дослідження. Категорія долі відіграє велику роль у традиційних культурах минулого і сьогодення, вона пов'язана з ціннісними орієнтаціями, релігійними установками і менталітетом нації і людини зокрема протягом усього існування. Віра в божественне призначення у різноманітних формах відображається в перській культурі, літературі, фольклорі та ідіомах. **Актуальність** нашого дослідження зумовлена важливістю категорії долі для розуміння «Шах-наме» Фірдоусі та рубаї Омара Хайяма зокрема, й іранської культури загалом, а також недостатнім висвітленням цієї проблеми в українському сходознавстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Категорія долі як центр духовного життя людини, відображення її думок і вірувань, була предметом досліджень багатьох відомих лінгвістів і літературознавців, зокрема А. Вежбицької, В. Гака, Н. Артюнової, А. Шмельової, О. Лосєва, М. Піотровського. Ми ґрунтувалися на працях А. Гасімової [3] та Р. Соломона [5].

Виклад основного матеріалу. Фаталізм (від лат. *fatalis* – наперед визначений долею) – світоглядна позиція, що абсолютизує незбагненність підстави причинно-наслідкових зв'язків природного світу та людської поведінки і уявляє її потаємною надлюдською силою (фатумом), що виключає свободу волі [1]. Розрізняють три інтерпретації долі. Перша позиція – міфологічний фаталізм вбирає в себе призначення долі як дію ірраціональну, неопізнану, як образ темного начала. Друга позиція – раціоналістична, яка трактує фатум як суміш причини і наслідків. Тут певна несвобода постає не як міф, а як результат системи вчинків людини. І третя позиція – теологічна – вчення про абсолютне приречення, яке ототожнюється з всемогутньою вірою в Бога [5].

Перший тип фаталізму найдавніший, він властивий традиційному суспільству. Людина такого суспільства і її діяльність є транслятором традицій. Водночас необхідно мати на увазі, що приреченість життя людини традиціями (долею) не сприймалася як щось гнітюче. Навпаки, ця повна включеність життя індивіда в природні і соціальні ритми, злитість його буття з природним і суспільним буттям сприймалася членом традиційного суспільства як природня і, по суті, єдиноможлива форма соціального життя. Згодом міфологічний детермінізм виражено в «окультних» доктринах типу астрології, поживавлено в перехідні епохи, переосмислено в ірраціоналістичній філософії життя Шпонглера і її послідовників (Е. Юнгер, Г. Бенн, теоретики фашизму) [1].

Уявлення про незбагненну, ірраціональну, темну силу (долю), яка зумовлює життя людини і людської спільноти загалом, займає важливе місце у міфах народів світу, зокрема доволі поширене співвідношення долі з часом, який (як і простір) є сферою її розгортання і реалізації. В давньоіранській традиції був поширений культ Зервана (Зурвана) (звідси і походить лексема زمانه [zamāne]) як бога вічного часу і долі. Його уявляли як безкінечний час, що існував з самого початку, коли світ перебував у зародковому стані, це абсолют, який містить у собі все, непізнаваний, незрозумілий нікому до кінця, первинний, початковий і вічний. Саме в Зервана входить весь Всесвіт, який був створений Ахура-Маздою, а також незліченна кількість інших світів [4].

Раціоналістичний фаталізм притаманний Демокріту, Гоббсу, Спінозі і представникам механістичного детермінізму (наприклад, учення Лапласа про необмежену можливість робити висновки про всі події майбутнього з повного знання про дії сил природи зараз) [1].

Теологічний фаталізм, згідно з яким Бог ще до народження визначив одних людей «до порятунку», а інших – «до смерті», отримав особливо послідовне вираження в ісламі (доктрина джабарітів, VIII–IX ст.), в деяких християнських єресьх Середньовіччя (у Готшалка, IX ст.), в кальвінізмі і янсенізмі; ортодоксальна теологія православ'я і католицизму, яка стверджує свободу волі, йому ворожа [1].

У цій позиції життя людини знаходиться під контролем божественної сили. Тут немає розуміння долі як зумовленої суті, є тільки божественне начало, яке і визначає життя. У релігійних текстах долю розуміють не як якусь силу, що керує, а як синонім слова життя, яке залежить від Бога.

У східних культурах, пов'язаних з традиціями арабо-мусульманського Сходу, уявлення про долю, навіть сама етимологія цього слова, має інший зміст, ніж те, яке склалося в індоєвропейських мовах: на Сході долю визначали словом *kaḏā*, що означає божественне приречення. Концепт фаталізму в ісламській філософії позначає віру в наперед закладений Присуд Бога, згідно з яким все, що трапляється з людьми або у цілому Всесвіті, було попередньо визначено волею і знаннями Всевишнього, і що ніякі зміни чи перетворення в ньому не можуть бути здійснені завдяки дії людської волі. Аллах у східній свідомості замінює долю, стверджуючи свою волю в усьому. У цьому і є відмінність волі Аллаха від сліпої і недоброї долі (*дахр, маїїа*), яку він замінив в душах і розумі людей” [3].

Віра в попереднє призначення з'являється в перших зразках перської прози та поезії після виникнення ісламу. Один з основних виявів цієї ідеї ґрунтується на тому, що весь життєвий шлях людини, і смерть зокрема, записані у предвічній книзі. Відповідно до вчення ісламу, ще до створення Всесвіту Бог створив калям – перо, яким на скрижалях розписав все, що відбувається у світі. Наприклад, посилення на долю із використанням таких термінів, як *lawḥ* (скрижаль) та *kā-e qazā* (робота долі) трапляються у двох коротких поетичних творах Мохаммеда б. Вафіфа, секретаря правителя саффаридів Якуба б. Лейса [2].

Варто наголосити, що ставлення до долі як до вищої сили, якій людина не може чинити жодного спротиву, притаманне для ісламу, було певною мірою традиційним у поезії. Східний поет уникає покірності долі заради мрії про таку собі свободу, майже божественну, але не намагається нею скористатися. Поет на мусульманському Сході, так само, як західний поет, зберігав у своєму серці бажання, мрії, прагнення до свободи, однак уявлення про останнє набувало зовсім іншого змісту. Отож мотив долі у свідомості східного поета майже завжди є заданим, зумовленим: доля, Рок – це те, що об'єктивно входить у людське буття і виникає з волі Бога [5].

Розглянемо докладніше відображення фаталізму в «Шах-наме» Фірдоусі та рубаї Омара Хайяма.

Традиційність і усталеність зображення долі.

Описуючи долю як присуд Бога, як щось записане наперед, Омар Хайям доволі докладно окреслює всі необхідні традиційні атрибути цього мотиву (калям, скрижаль тощо):

بر لوح قضا نگاه که از دور ازل / استاد هر آنچه بودنی بود نبشت [Bar louh-e qazā negah ke az dour-e azal Ostād har ānče budani bud nebešt] ‘Поглянь на скрижаль долі, де з предвічних часів, майстер, все, що має трапитись, написав’ [6].

Небо – рушій цих подій: обертаючись, небеса змушують рухатись все і вся на Землі. Зчитуючи з скрижалів план на сьогодні і диктуючи небу і планетам відповідні рухи, фатум, доля реалізує запрограмовані події [5].

بر من قلم قضا چو بی من راند [Bar man qalam-e qazā čō bi man rānand] ‘мною доля без мене володіє’ [6].

Натомість Фірдоусі, опираючись на традиційні уявлення про долю, лише характеризує її як щось записане наперед, не зосереджуючись на атрибутах:

زمانه نبشته نگر گونه داشت / چنان کوگذارد ببايد گذاشت [zamāne nebašte degar gune dāšt čonān ke-o gozārad bebāyad gozāšt] ‘Проте доля мала по-іншому записане; так, як минає, повинно минати’[7].

Уявлення про долю як час і час як долю. Оскільки матерія змінна, давні люди частіше головним джерелом зла уявляли не матерію, а час. Отож час і доля, хоч і є першопочатково небесними, приносять у цей світ завершеність і смерть, а тому зло:

زین زمانه بد شگفتی [nabāyad z-in zamāne-ye bad šegefiti] ‘Не варто дивуватися злій долі’[7].

کجا باز گردد بد روزگار [kojā bāz gardad bad ruzgār] ‘куди йому повернути лиху долю’[7].

Якщо доля-втілення волі Бога розглядається як щось неминуче, чому людина не може протистояти, проте відтінку не просто рішення, а рішення справедливого чи несправедливого у цьому мотиві не зафіксовано, то доля-час замальовується як істота, цілком наділена людськими рисами, наприклад, має руки і ноги, власний характер тощо. Доля лиха та жорстока (часто вживається означення زبردست zabardast ‘жорстокий’) і змушує людину страждати:

ز آن پیش که ز زمانه تابی بخوریم [ze ān piš ke ze zamāne tāb-i beخوریم] ‘Перед тим як від долі вип’ємо страждання’[6].

Загалом можемо трактувати долю-втілення волі Бога як те, що записано в книзі буття, як події, що мають відбутися в житті людини, а Долю-час як силу, що керує людиною, виконуючи те, що написано на скрижалях.

Фатум як рушійна сила сюжету. Фатум відіграє домінуючу роль у «Шах-наме» Фірдоусі. Залежність людини від присуду небес передається і експліцитно, у формі авторського відступу, і розвитком самого сюжету.

Прославляючи єдиного, всемогутнього Бога, який є Творцем світу, Фірдоусі показує нам Всесвіт, яким править невблаганна доля, в якому всі зусилля людини і весь її героїзм зазнають невдачі. Хід життя епічних героїв та їхні сварки і конфлікти неодноразово описуються як частина неминучої та фіксованої моделі подій, що формує їхнє майбутнє. Герої помирають строго по приреченню року, а не інакше. Рустам не повинен загинути в бою, тому він завжди виходить переможцем; Ісфандіяр повинен померти від стріли, і саме так відбувається його смерть. Ідею неможливості для людини змінити свою долю найбільш виразно відображено в оповіданні про Рустама і Суграба.

Омар Хайям у своїх рубаї, докладно змальовуючи картину абсолютно детермінованого буття, постійно наголошує на абсурдності та жорстокості такого порядку. Він порівнює людське життя з чашею, а Бога – з майстром, гончарем і запитує: Якщо життя – чудовий дар Бога, то чому воно проходить у стражданнях і муках? Чому Бог дає і одразу ж забирає подароване ним благо? Якщо Аллах придумав смерть для того, щоб покарати свої творіння за гріхи, то саме Бог –

першопричина всього сущого, все, що відбувається в житті, призначене ним і недосконалість людини – його провина.

Отож обоє авторів використовують традиційний мотив як основу для подальшого нашарування сюжету і мотивів.

Проте Фірдоусі не проповідує фатальну безвихідь, залишає свободу вибору, свободу волі. Ісфандіяр вбитий тому, що пішов проти непереможного богатира Рустама. Рустам же перемагає не лише силою, але й вірою в свою правоту. Фірдоусі стверджує, що безсмертя може дати лише добре ім'я, справи і помисли.

کسی باشد از بخت پیر وز و شاد // که باشد همیشه دلش پر ز داد
o-šād ke hamīše del-aš por ze dād 'Той буде долею щасливою обдарований, якщо буде завжди його серце справедливе'[7].

Також у своєму творі Фірдоусі постійно зазначає, що не лише присуд небес чи сліпа доля вирішує, як складеться життя людини, а й, насамперед, воля Бога.

Натомість Омар Хайям закликає радіти життю, насолоджуючись кожною його хвилиною. Він учить нас цінувати мить життя більше, ніж славу і багатство, які в його очах – і його рядках – нічого не варті. Одну і ту ж саму думку про тлінність буття Хайям відтворює багато разів, осмислює з різних сторін, за допомогою різних метафор, немов хоче привчити читача до думки про те, що ніщо не вічне під місяцем, і тому не варто «заморочуватися» на цю тему, а краще взяти кубок з пінистим вином і осушити до дна. Гедонізм Хайяма є наслідком його фаталізму, але це не фаталізм самогубці, а смирення перед неприборканим плином річки на ім'я Час і світоустрієм, даними Богом.

Хоча доля і сильна, людина повинна сама впливати на своє майбутнє:

خیام، زمانه از کسی دارد ننگ / کو در غم ایال نشیند دلتنگ
nang k-u dar qam-e ayāl nešīnad deltang] 'Хайяме, доля соромиться того, хто в печалі про час'[6].

Висновки. Фатум представлений в Омара Хайяма і Фірдоусі як: 1) воля Бога, записана на скрижалях калямом; 2) час. Загалом доля як вища сила трактувалась негативно як сила ворожа людині. Традиційний мотив долі є сюжетотворчим елементом в обох поетів.

Перспективи використання результатів дослідження. Мотиви свободи волі і вибору як розгортання мотиву фаталізму потребують подальшого дослідження. Результати дослідження також можна використати у практиці викладання творчості Омара Хайяма та Фірдоусі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Фаталізм. *Філософський енциклопедичний словник*. URL: <https://slovnkyk.me/dict/fes/фаталізм>.
2. Fatalism. *Encyclopædia Iranica*. URL: <https://iranicaonline.org/articles/fatalism>.
3. Gasimova A. Models, Portraits, and Signs of Fate in Ancient Arabian Tradition / Aida Gasimova. *Journal of Near Eastern Studies*. Vol. 73. No. 2 (October 2014). pp. 319–340.

4. Karimian M. The origin of Zarvani idea and philosophy in Shahnameh Ferdowsi. *Journal of Epic Literature*. Vol. 4. Iss. 7 (March 2008). pp. 96–115.
5. Solomon R. C. On Fate and Fatalism. *Philosophy East and West*. Vol. 53. No. 4 (Oct. 2003). pp. 435–454.
6. خیام رباعیات URL: <https://ganjoor.net/khayyam/robaee>.
7. شاهنامه فردوسی URL: <https://ganjoor.net/ferdousi/shahname>.

REFERENCES

1. Fatalizm. *Filosofskiy entsyklopedychniy slovnyk*. Retrieved from <https://slovnik.me/dict/fes/fatalizm>.
2. Fatalism. *Encyclopædia Iranica*. Retrieved from <https://iranicaonline.org/articles/fatalism>.
3. Gasimova, A. (2014), “Models, Portraits, and Signs of Fate in Ancient Arabian Tradition”, *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 73, No. 2, pp. 319–340.
4. Karimian, M. (2008), “The origin of Zarvani idea and philosophy in Shahnameh Ferdowsi”, *Journal of Epic Literature*, Vol. 4, Iss. 7, pp. 96–115.
5. Solomon, R. (2003). *On Fate and Fatalism. Philosophy East and West*, Vol. 53, No. 4, pp. 435–454.
6. Khayyam Rubaiyat. Retrieved from <https://ganjoor.net/khayyam/robaee>.
7. Ferdowsi Shahnameh. Retrieved from <https://ganjoor.net/ferdousi/shahname>.

MOTIVE OF FATALIZM IN PERSIAN CLASSIC LITERATURE (on materials of works of Ferdowsi and Omar Khayyam)

Marta STELMAKH

*Ivan Franko National University of Lviv,
Professor Yaroslav Dashkevych Department of Oriental Studies,
1/239, Universytetska Str., Lviv, Ukraine, 79000,
tel.: (+38032) 239 47 04, e-mail: stelmarta121@yahoo.com*

The article deals with the fatalism as a provincial motive of the Persian classical literature. A “fate” is determined as a representation of the monitoring of events in some external force (by god). On the material of Robaii of Omar Khayyam and “Shah-name” Ferdowsi, methods of realizing the motive are determined.

There are three interpretations of fate. The first position - mythological fatalism, fate is considered as an irrational action, as an image of a dark beginning. The second position is rationalist, which interprets fate as a mixture of cause and effect. And the third position – theological – the doctrine of absolute doom, which is identified with the almighty faith in God.

The concept of fatalism in Islamic philosophy signifies the belief in a predestined Judgment of God, according to which everything that happens to people has been predetermined by the will and

knowledge of the Almighty, and that no change or transformation can take place by human will. Allah in the Eastern consciousness replaces destiny, affirming his will in everything.

If Fate as the embodiment of God's will is seen as something inevitable, but just a decision, just or unjust in this motive is not fixed, then Fate-time is depicted as a being fully endowed with human traits. arms and legs, own character, etc. The fate is bad and cruelty and makes a person suffer.

Fatum plays a dominant role in Ferdowsi's Shah-name. Man's dependence on the judgment of heaven is conveyed both explicitly, in the form of the author's digression, and by the development of the plot itself. Ferdowsi shows us a universe ruled by a relentless destiny. The course of life of epic heroes and their quarrels and conflicts are repeatedly described as part of the inevitable and fixed pattern of events that shapes their future.

Omar Khayyam in his robaii, describing in detail the picture of absolutely determined existence, constantly emphasizes the absurdity and cruelty of such an order. Instead, Omar Khayyam urges to enjoy life, enjoying every moment of it. Khayyam's hedonism is the result of his fatalism, but it is not the fatalism of suicide, but the fatalism of humility before the Time and the world order given by God.

Keywords: fatalism, fate, time, motive, God.